

Törkenczy Miklós

## A nyelv funkcionális csődje

*Feri mindig \*kétl-Ø valamit.*

For it is plain that every word we speak is in some degree a diminution of our lungs by corrosion, and consequently contributes to the shortening of our lives.

– Jonathan Swift, *Gulliver's Travels*

A nyelv (ez „üresen” igaz) a kommunikáció eszköze, elsődleges funkciója a közlés, „arra van kitalálva” – olyan, hogy kommunikálni lehessen vele és általa, számos tulajdonsága és jelensége elemezhető (és kapott elemzést) funkcionalista szempontból. Ezért különlegesen érdekes egy olyan helyzet – ha egyáltalán van/lehetséges ilyen –, amikor valamilyen fogalmilag elképzelhető, szemantikailag nem értelmezhetetlen (tehát jólformált) tartalmat a nyelv, valamely sajátos *szerkezeti* korlátja miatt, nem “enged” kifejezni.<sup>1</sup> Ebben a helyzetben tehát a nyelv gépezete egy lehetséges, vagy létező bemenethez nem rendel hozzá kimenetet. Sematikusan ezt így ábrázolhatjuk:

(1) Bemenet  $\rightarrow$  NYELV  $\rightarrow$  Kimenet =  $\emptyset$

Ez lenne a nyelv végső „krach-ja”, a funkcionális csőd. Kérdés, hogy van-e ilyen? Igen is, meg nem is: *teljes* csőd, azaz, hogy valamilyen szemantikailag jólformált tartalmat semmilyen módon ne lehetne nyelvileg kifejezni, nem létezik, de *részleges* csődre akad példa. Részleges csőd az, ha valamilyen lehetséges bemenetre egy adott nyelvi szinten (pl. morfológia) nincs kimenet, pedig egyébként ezen a szinten rendelkezésre áll olyan eszköz, amely alkalmazható lenne az adott bemenetre és adna kimenetet (ezt hívja a szakirodalom defektivitásnak, végzetes rosszulformáltságnak (angolul: *defectiveness*, *absolute ungrammaticality*, *ineffability*). Ettől persze az adott tartalom még kifejezhető, csak nem a vizsgált szinten. Gyakran a defektivitás *burkolt*, azaz a kifejezésnek van valamilyen *szisztematikus/konvencionális*

---

1. Lásd Robert Hetzron, „Where the grammar fails,” *Language* 51.4 (1975) 859–872, *passim*.

eszköze valamely másik nyelvi szinten. Jó példa erre a feltételes múlt kifejezése a magyarban:<sup>2</sup>

(2) A feltételes múlt perifrasztikus kifejezése a magyarban

|                             | SZEMÉLY/<br>SZÁM | JELEN            | MÚLT                                          |                         |
|-----------------------------|------------------|------------------|-----------------------------------------------|-------------------------|
|                             |                  | morfológiai      |                                               | perifrasztikus          |
|                             |                  | (-Ø)             | -t /tt                                        |                         |
| KIJELENTŐ<br>(-Ø)           | E3 (-Ø)          | <i>akar</i>      | <i>akar-t</i>                                 |                         |
|                             | E1 (-m)          | <i>akar-om</i>   | <i>akar-t-am</i>                              |                         |
| FELTÉTELES<br><b>-na/ná</b> | E3 (-Ø)          | <i>akar-na</i>   | <i>*akar-t-ana</i><br><i>*akar-ná-tt</i>      | <i>akar-t vol-na</i>    |
|                             | E1 (-m)          | <i>akar-ná-m</i> | <i>*akar-t-aná-m</i><br><i>*akar-ná-tt-am</i> | <i>akar-t-am vol-na</i> |

Ahogy a (2) táblázatban látható, morfológiai szinten rendelkezésre állnak eszközök mind a múlt idő kifejezésére (a *-t/tt* toldalék), mind a feltételes mód kifejezésére (a *-na/ná* toldalék).<sup>3</sup>

A múlt idejű feltételes mégsem fejezhető ki morfológiailag, mert a két toldaléket nem lehet kombinálni (függetlenül a sorrendtől): az *\*akar-t-ana*, *\*akar-t-aná-m*, (MÚLT+FELTÉTELES) *\*akar-ná-tt*, *\*akar-ná-tt-am* (FELTÉTELES+MÚLT)<sup>4</sup> mintájú alakok nem léteznek. Az adott szemantikai/morfoszintaktikai bemenetre (MÚLT, FELTÉTELES) a morfológia nem ad kimenetet (nincs ilyen szóalak), pedig van olyan morfológiai eszköz (a feltételes és a múlt idejű toldalékok), amivel kifejezhető lenne. Nem arról van szó azonban, hogy (a) a bemenet szemantikailag vagy morfoszintaktikailag rosszulformált lenne (és ezért hiányoznának az alakok), vagy, hogy (b) nem lehetne egyáltalán kifejezni ezt a tartalmat. A nem létező alakok helyett *szisztematikusan* a múlt idejű kijelentő alakból és a *volna* szócskából álló perifrasztikus szerkezetet használunk, azaz a múlt idejű feltételes morfológiailag defektív, de szintaktikailag nem. Mindig és *szisztematikusan* rendelkezésünkre áll

2. Lásd Rebrus Péter és Törkenczy Miklós, „Covert and overt defectiveness in paradigms,” in *Modeling Ungrammaticality in Optimality Theory*, szerk. Sylvia Blaho és Curt Rice (London: Equinox Publishing, 2010), 195–234, *passim*. A táblázatban a Ø a morfológiai jelölés hiányát, vagy ha tetszik, a zéró morfémát jelöli.

3. Az egyszerűség kedvéért itt eltekintünk a kötőhangzótól és a magánhangzó-illeszkedéstől mindkét toldalék esetében.

4. Tárgyas E3 és E1 alakokkal mutatjuk be a tárgyalat jelenséget, de minden szám/személyben ugyanezt tapasztalhatjuk.

a hiányzó alak helyett a megfelelő perifrasztikus kifejezés. Ebben az esetben a defektivitás tehát burkolt.

Izgalmasabb helyzet a *nyílt* defektivitás, amikor valamilyen szinten egy lehetséges bemenetre hiányzik a kimenet és nincs *rendszeres* (*konvencionális, grammatikalizált*) módja az adott tartalom kifejezésének valamely másik szinten. A magyarban erre is találunk példát.

Vegyük a *fingik, zeng, fuldoklik, söpör, csuklik*, és *kétl*-<sup>5</sup> igék viselkedését. Vannak köztük tárgyasak (*söpör, kétl*-) és tárgyatlanok<sup>6</sup> (*fingik, zeng, fuldoklik, csuklik*), ikések (*fingik, fuldoklik, csuklik*) és iktelenek (*zeng, söpör, kétl*-). Ettől függetlenül, háromfajta viselkedést mutatnak, ha megvizsgáljuk teljes paradigmájukat. Azt tapasztaljuk, hogy bizonyos toldalékokkal (nevezzük ezeket „A-típusúnak”) mindegyik igető azonos szerkezetű allomorfban jelenik meg, amely mássalhangzókapcsolatra (CC) végződik. Bizonyos toldalékokkal azonban (nevezzük ezeket „B-típusúnak”) különbségeket tapasztalunk: (a) a *fuldoklik* és a *söpör* más szerkezetű, mássalhangzó+magánhangzó+mássalhangzó kapcsolatra (CVC) végződő allomorfban jelenik meg, (b) a *fingik* és a *zeng* mássalhangzókapcsolatra (CC) végződő allomorfban jelenik meg, (c) a *csuklik*-nak és a *kétl*-nek viszont hiányoznak a B-típusú toldalékokkal képzett alakjai. Ezt mutatjuk meg az alábbi táblázatban:

(3) Morfofonológiai tőtípusok toldalékolt alakjai

|   | A                                                         | B                                                                                                                                              |
|---|-----------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| a | <i>Söpr-i az utcát.</i><br><i>Minden nap fuldokl-unk.</i> | <i>Söpör-heted az utcát.</i><br><i>Fuldokol-hatsz, amennyit bírsz.</i>                                                                         |
| b | <i>Zeng-i a dalt.</i><br><i>Minden nap fing-unk.</i>      | <i>Zeng-heted a dalt.</i><br><i>Fing-hatsz, amennyit bírsz.</i>                                                                                |
| c | <i>Kétl-i a dolgot.</i><br><i>Minden nap csukl-unk.</i>   | <i>*Kétel-heted a dolgot.</i><br><i>*Kétl-heted a dolgot.</i><br><i>*Csukol-hatsz, amennyit bírsz.</i><br><i>*Csukl-hatsz, amennyit bírsz.</i> |

A (3) táblázatban az oszlopok (A és B) morfofonológiai toldaléktípusokat és a sorok (a, b és c) morfofonológiai tőtípusokat jelölnek. A és B morfofonológiaiailag jellemezhetőek: az A típusba olyan toldalékok tartoznak, melyeknek van magánhangzóval kezdődő allomorfjuk, a B

5. A *kétl*- kötött morféma, toldalék nélkül nem fordul elő.

6. A legtöbb tárgyatlan igéhez hasonlóan, általában ezek is szerepelhetnek bizonyos tárgyas szerkezetekben, pl. *csuklik egyet*.

típusba pedig azok, melyeknek minden allomorfjuk mássalhangzóval kezdődik.<sup>7</sup> Az azonban, hogy egy adott toldalék az *A* vagy a *B* típusba tartozik-e, részlegesen kiszámíthatatlan (lexikális), azaz nem következik a toldalék mássalhangzó-kezdetű allomorfjainak fonológiai tulajdonságaiból,<sup>8</sup> pl. a *-hat/het* mássalhangzó-kezdetű allomorfjai -CVC alakúak és a toldaléknak nincs magánhangzó-kezdetű allomorfja, a *-nak/nek* (T3, TÁRGYAS) mássalhangzó-kezdetű allomorfjai szintén -CVC alakúak, de a toldaléknak van magánhangzó-kezdetű allomorfja (pl. *mond-anak*).

Az *a*, *b* és *c* tőtípusok is jellemezhetőek morfofonológiaiilag: az *a* típusba olyan tövek tartoznak, melyeknek van mássalhangzó-kapcsolatra (CC) és mássalhangzó+magánhangzó+mássalhangzó kapcsolatra (CVC) végződő allomorfjuk is (ezeket az alternáló töveket (CC~CVC) hagyományosan hangkivetőnek nevezik). A *b* és *c* típusokba olyan tövek tartoznak, melyeknek minden allomorfjuk mássalhangzó-kapcsolatra (CC) végződik (nem alternálnak). Van azonban a *b* és *c* típusok között egy lényeges fonológiai (pontosabban fonotaktikai) különbség: a *b* típusba tartozó tövek olyan mássalhangzó-kapcsolatokra végződnek (pl. [ŋg]), amelyek előfordulnak a szó végén (pl. *mere*[ŋg], *cse*[ŋg], *i*[ŋg]) és hármas mássalhangzó-kapcsolatok első két elemeként szóhatártól tagolatlanul (pl. *Cso*[ŋgr]ád, *ha*[ŋgz]ik, *diszti*[ŋgv]ál) – nevezzük ezeket a mássalhangzó-kapcsolatokat *esőnek*, mert tipikusan eső szonoritásúak: ŋ > g. A *c* típusba tartozó tövek pedig olyan mássalhangzó-kapcsolatokra végződnek (pl. [tl]), amelyek ilyen pozíciókban nem fordulnak elő (pl. [tl]): \*tl#, \*tlC – nevezzük ezeket a mássalhangzó-kapcsolatokat *emelkedőnek*, mert tipikusan emelkedő szonoritásúak: t < l.

Az, hogy egy adott tő melyik tőtípusba tartozik, részlegesen kiszámíthatatlan (úgy, mint a toldalékok esetében). A *b* és *c* típusok közötti különbség ugyan fonológiai alapon megjósolható (a tövégi mássalhangzó-kapcsolat tulajdonságai alapján (hogy eső vagy emelkedő, l.

---

7. Ezt szigorúan az adott hangrendbe tartozó allomorfokra kell érteni: a *-hat/het*-nek mindkét hangrendbe tartozó minden allomorfja mássalhangzó-kezdetű, a *-nak/nek*-nek (T3, TÁRGYAS) mindkét hangrendbe tartozó minden allomorfja között van magánhangzó-kezdetű (*-anak*, *-enek*). Ez azért fontos, mert van olyan toldalék, melynek mély és magas változatai más-más kategóriába tartoznak: pl. a *-ja/i* (E3, TÁRGYAS, JELEN) minden mély allomorfja mássalhangzóval kezdődik (*B* típusú), de minden magas allomorfja magánhangzó-kezdetű (*A* típusú).

8. A toldalék egyéb (pl. morfoszintaktikai, szemantikai, morfológiai) tulajdonságaiból sem következik, hogy *A* vagy *B* típusú, pl. mindkét kategóriához tartoznak ragok és képzők, stb.

fent), de az nem jósolható meg egy tő CC-végű allomorfa alapján, hogy van-e CVC-végű allomorfa, hiszen ugyanaz a mássalhangzó-kapcsolat egyes töveknél magánhangzóval felbontható, másoknál nem (pl. *fürd-ünk~füröd-het*, de *hord-unk*, *\*horod-hat*; *fuldokl-unk~fuldokol-hat*, de *csukl-unk*, *\*csukol-hat*), azaz, nem jósolható meg, hogy az *a* típusba tartozik-e vagy a *b*, *c* típusok valamelyikébe.

Ezek után könnyű megmondani, hogy az igei paradigma mely alakjai hiányoznak, milyen tövek esetén. Paradigmatikus hiány a *cB* típusú alakok helyén található (l. a (2) táblázatot), azaz azok az alakok hiányoznak, ahol (i) egy emelkedő mássalhangzó-kapcsolatra végződő tő, (ii) melynek nincsenek CVC-végű allomorfjai, (iii) olyan toldalékkal kapcsolódna össze, melynek nincsenek magánhangzó kezdetű allomorfjai,<sup>9</sup> mert fonotaktikailag rosszulformált alakok jönnének létre (azaz egy emelkedő mássalhangzó-kapcsolat olyan környezetbe kerülne egy harmadik mássalhangzó elé *\*csukl-hat*<sup>10</sup>), ahol egyébként nem fordul elő). Ez a defektivitás fonológiai és lexikailag motivált (azaz a tövégi mássalhangzó-kapcsolatok jellege és a CVC-végű toldalomorfok hiánya által meghatározott) és nincs szemantikai vagy morfoszintaktikai oka (azaz nem a létrehozandó alakok esetleges szemantikai vagy morfoszintaktikai anomáliáiból eredeztethető).<sup>11</sup>

A *csuklik* típusú ige<sup>12</sup> paradigmája tehát hiányos, hiányoznak a *B*-típusú toldalékokkal képzett alakjaik. Ezek az igeek nyíltan defektívek, azaz a magyarban nincsen semmilyen nyelvi szinten *szisztematikus/konvencionális* módja annak, hogy a hiányzó alakok (pl. *\*csukl-hat*) jelentését/tartalmát <“CSUKLÁS AKTUSA”, LEHETŐSÉG> kifejezzük. Természetesen erre a szemantikai/morfoszintaktikai bemenetre is

9. Lásd Siptár Péter és Törkenczy Miklós. *The Phonology of Hungarian* (Oxford: Clarendon Press/Oxford University Press, 2000), 252–256 és Rebrus és Törkenczy, *passim*.

10. Vagy ritkábban szóvégi pozícióba, pl. *\*kétl-Ø* (E3, TÁRGYATLAN, JELEN), pl. *Feri kétli azt.*, de *Feri mindig \*kétl-Ø valamit*.

11. Ellentétben azzal, amit Szépe, Gerstner és Szende állít: Szépe Judit, Gerstner Károly és Szende Tamás, „Csuklik, kotlik, hámlik. Megjegyzések a hiányos paradigmájú igeek módjelezéséről,” *Magyar Nyelv* 100 (2004) 358–367, *passim*. Szerintük a *csuklik* típusú igeeknek *bizonyos* morfoszintaktikai dimenzióval/értékekkel bíró alakjaival (a „módjelezésükkel”) van baj. Ez tarthatatlan, hiszen teljesen mindegy, hogy milyen morfoszintaktikai dimenziót/értéket, vagy milyen jelentést fejez ki a toldalék, a kérdéses igeekkel defektivitás akkor áll elő, ha a *bármilyen egyéb tulajdonságú* toldalék a *B* típusba tartozik, l. Rebrus és Törkenczy, *passim*.

12. Ezek az ún. *defektív* igeek. Kb. 60 (főleg ikes) mássalhangzó plusz [l]-re vagy [z]-re végződő igező tartozik ebbe az osztályba, pl. *sikl-ik*, *sínyl-*, *kétl-*, *vedl-ik*, *fesl-ik*, *ízl-ik*, *fényl-ik*, *habz-ik*, *pataksz-ik*, stb.

van kimenet, ezt a tartalmat ki lehet fejezni nyelvileg számos (többé-kevesbé jól sikerült) módon is (*Lehet, hogy csuklik. Előfordulhat, hogy csuklani fog. Sor kerülhet csuklására is., stb.*), de ennek nincs rendszeres *grammatikalizált* módja a magyarban.

Íme a részleges funkcionális nyelvi csőd, amikor a nyelv valamely rendszeres tulajdonsága (szabálya) akadályozza bizonyos tartalmak megjelenítését, és ugyanakkor a nyelv nem biztosít rendszeres (azaz nyelvtani) alternatív megoldást arra, hogy az adott tartalom megjeleníthető legyen.<sup>13</sup>

---

13. *Speciális és a nyelvészeti szakirodalomban eddig még le nem írt esete a defektivitásnak a Festschrift-be írt cikk mint funkcionális csőd. Példa erre a jelen cikk is, melyben, áttételesen és szükségszerűen tökéletlenül, nyelvi kimenetet igyekeztem hozzárendelni egy olyan ritka és nyughatatlan (de mégis létező) tartalomhoz, mint Takács Ferenc szelleme, ünneplésünk tárgya.*